

Habilitációs Tézisfüzet

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar**

CSÍZY KATALIN

***AZ IDEÁLIS VEZETŐ POLITIKUS ALAKJA A GÖRÖG-RÓMAI
HAGYOMÁNYBAN***

Budapest, 2022

Témaválasztás és célkitűzések

Az „ideális” fogalma számunkra többnyire a Jó archetípusaként fogalmazódik meg, ahogyan az Platón dialógusaiban szerepel. Kérdés azonban, hogy a vezetői magatartás bemutatása során mit érthetünk az eszményi, avagy példamutató alatt. A válasz természetesen korántsem egyszerű, hiszen különböző korok más-más elvek mentén rajzolták meg a jó király, ill. a jó polgár alakját. A kutatás minden esetben a tükörirodalom, uralkodói (*speculum regium* – királyi tükör, ill. *speculum regum* – királyok tükre) és polgártükör (*speculum civium*) műfajában megjelent műfajában megjelent művekre irányult. Elsősorban e forráscsoporthoz kapcsolódóan vizsgáltuk, hogy milyen főbb ismérvek alapján rajzolhatjuk meg az ideális vezető alakját az ókortól a középkor hajnaláig, s mely jellemzők lehetnek irányadóak akár napjainkig.

A kutatás kronológiai határai

A tizenhárom magyar nyelvű és hat idegen nyelvű tanulmányt tartalmazó kötet három fejezetben (Antik nevelés és filozófia; Pogány és keresztény uralkodói ideál; A keresztény uralkodói ideál legkorábbi magyar vonatkozású emléke) a pogány múltból kiindulva, a Kr. e. 6. századi pythagoreus közösségek működésétől kezdve mutatja be a keresztény Európa létrejöttét. Végigtekinti Nagy Konstantin kereszténypártoló politikáját, mindemellett pedig rámutat azokra a 3-4. századi pogány-keresztény azonosságokra és különbségekre, amelyek valójában a *septem artes liberales* rendszerébe ágyazódva eredményezték azt az egységes Európa-képet, amelynek háttérében fontos szerepet játszott a királytükörökben megjelenő oktatási-nevelési gyakorlat. Forrásaink egészen a Kr. u. 11. századig nyúlnak, jelesül a Szent István neve alatt fennmaradt *Intelmekig*, amelyet a bizánci, illetve görög hagyomány egyik európai megjelenésének tekintettünk.

A kutatás előzményei

A korábbiakban Iulianus Apostata életét, neveltetését vizsgáltuk, amely elsősorban a rá vonatkozó kortárs és korban közel álló szerzők segítségével ismerhető meg. Néhány meghatározó példát említve a teljesség igénye nélkül: Ammianus Marcellinus, Libanios, Eunapios, Nazianzosi Gergely, Sózomenos, Theodórétos, akiknek írásai éppen annak az

izgalmas időszaknak a kultúráját, látásmódját juttatták kifejezésre, amely két korszak határán állott, nem csupán a kronológiai értelemben vett ó- és középkor, hanem az eszmei síkon kitapintható pogány és keresztény múlt kettősében. A „hitehagyott” császár beszédeinek interpretációja kapcsán a *proverbiumok* vizsgálata és retorikai szempontú elemzése egyúttal betekintést engedett a Kr. u. 4. század nevelési követelményeibe, amelynek segítségével a késő ókor oktatási gyakorlata is kitapinthatóvá vált. Ugyanakkor ezekből az írásokból azt a műveltségismertetést ismerhettük meg, amely a határokat kitágítva, immár elvezet a kései antikvitás újpythagoreusaihoz, továbbá a középkori magyar történelem kapcsolódási pontjaihoz, s gondolunk itt elsősorban a tükörirodalom emlékeire, amelyek számos esetben nem választhatók el a hagiográfiai irodalomtól sem.

A habilitációs dolgozat felépítése

Az „Antik nevelés és filozófia” címet viselő fejezet valójában keresztény hagyományba beépülő *pogány alapokat* tárja fel. A „Pogány és keresztény uralkodói ideál” Nagy Konstantin császárt és korát tárgyalja, egyrészt szembeállítva Iulianus Apostata pogány restaurációs politikájával, másrészt bemutatva Themistios, 4. századi rétori tevékenységét, akinek személyében kiválóan megragadható e *két korszak határa*: a pogány múlt és a keresztény jövő. Végül a Szent István neve alatt hagyományozott *Intelmek forrásvidékébe* nyerhetünk betekintést, nem csupán egy lehetséges előzménynek tekinthető írás bemutatása során, hanem a királytükör újplatonista színezetű interpretációja és egyes fogalmainak tárgyalása kapcsán is.

Pogány alapok

Az „Antik nevelés és filozófia” című fejezet egyrészt a pythagoreus közösségek szellemi örökségét igyekezett feltárni, másrészt pedig azt, hogy miként épült be mindez a késő ókor újplatonista hagyományába, amelynek háttérében ott találhatjuk a pythagoreus, az akadémiai, a peripatetikus és a sztoikus tanításokat. Mindez ugyanakkor meghatározó alapvetése lesz annak a középkori gondolkodásmódnak, amelynek gyújtópontjában az *Imitatio Dei* – Isten követése áll.

Kiindulópontunkat azok a Pythagoras-életrajzok képezték, amelyek a késő ókor életében kiemelkedő szerepet játszottak, utat mutatva azon a filozófiai közösségeknek, amelyek

immár a Római Birodalom oktatási központjaiban is jelen voltak. Jóllehet a 3-4. századi hagyományban inkább a misztikára hajlamos csoportok találhatták meg a számukra követendő tanításokat.

Iamblichos Pythagoras életét bemutató írásában olvasható célkitűzés – az „εἰς ἀρετὴν ὁδηγεῖν τοὺς ἀνθρώπους” (VP 24,109) – „erényre vezetni az embereket” – akár egész munkálkodásunk mottója is lehetne. Ez a megfogalmazás nem csupán Pythagoras holisztikus, az egészre, ill. a tanítás számos területre kiterjedő nevelésszempontját tükrözi, hanem egyúttal a gnómius hagyomány oktatásban betöltött és kitüntetett szerepét hangsúlyozza. Hasonlóan ahhoz a Pythagoras neve alatt fennmaradt *Arany mondások – Chrysa epé* gyűjteményhez (in: E. Diehl – D. Young (éd.): *Theognis. Ps-Pythagoras. Ps.-Phocylides. Chares. Anonymi Aulodia. Fragmentum Teliambicum*. Lipsiae, 1961), amelynek szerzősége ugyan vitatott, de a filozófus nevéhez kapcsolása korántsem ad hoc jellegű, hiszen ismeretes, hogy a Pythagoras-életrajzokban számos esetben jelennek meg intelmek, bölcs mondások. Ezek közül szeretnénk kiragadni a „a barátoknak mindenük közös” (DL 8, 10 – ford.: Rokay Zoltán) számos helyen előforduló szentenciát, amelyet Diogenész Laertioson kívül több forrásunk, így Aristotelész (NE VIII, 11, 1159b) és Iulianus is megőrzött (Or. IV, 245A). E rövid gnóma számunkra legalább két szempontból fontos: az egyik a *koinónia* (közösség) terminusa, amennyiben ebben a tekintetben a pythagoreus közösségeknek mint filozófiai köröknek a szerepére hívja fel a figyelmet, a másik szempont a „barát” – *philos*, s az ehhez kapcsolódó *philia* fogalma. Ez utóbbi egyszersmind meghatározta azt a pythagoreus, majd újplatonista követelményt, amelyről a 4. századi szerző, Iamblichos írt. A négy sarkalatos platóni erény, a bölcsesség, bátorság, mértékletesség és igazságosság immár kiegészül a *philia* (barátság, szeretet) erényével, valamint a filozófiai közösség vallási színezetének megnyilvánulását tükröző *eusebeia* (jámbor vallásosság) erényével, s így lesz egy hat erényt tartalmazó kánonná.

A pythagoreusok alapvető nevelési célja az erényes élet, az erény eléréséhez ugyanakkor tisztulásra van szükség, amely egyrészt az aszketikus életideálban, másrészt a tisztulást segítő étkezési szokásokban nyilvánult meg. A lélek megtisztításának folyamata az a pont, amely kulcsszerepet játszik az újplatonista iskola számára is, ezért valójában elsődleges a pythagoreusok önmegtartóztató életvitele. Az Istenséggel történő egyesülést a Pythagoras-életrajzokat író újplatonisták (Porphyrios, Iamblichos) egy felfelé ívelő út, illetve lépcső segítségével írják le. Az erények lépcsőzetes elérése a gyakorlatban az a lelki fejlődés, előmenetel, amely a lélek tökéletesedése, sőt megistenülése (*divinizáció – theósis*) lesz. *Scala virtutis* – erénylépcső abban a tekintetben, amely előírja, hogy mikor milyen utat kell követnie a filozófus-hallgatóknak. Ezen a ponton kapcsolódik össze a kérdés a filozófia definíciójával,

amelynek centrumában a delphoi tanítás, az „Ismerd meg Önmagad!” – *Γνῶθι σαυτόν* – jól ismert intése állt. Hat pontban megfogalmazott konkrét meghatározásként koraközépkori forrásokban olvashatjuk, de a hagyomány természetesen már az azt megelőző korszakban kiépítette elveit.

Az újplatonista Porphyrios Aristotelés *Kategóriák* című írásához írt egy bevezetőt (*Eisagógé*), amelyet Ammonios a Kr. u. 5-6. században az *Organon* egyes műveit vizsgálva kommentált (A. Busse (ed.): *Ammonios: In Porphyrii Isagogen sive V Voces*, Berolini, CAG IV/3, 1891). Ebben a műben olvasható a következő hat definíciós pont: 1. „*A filozófia a létezőknek mint létezőknek ismerete.*” – φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα ἐστὶ (CAG IV/3 2, 22); 2. „*A filozófia az isteni és az emberi dolgok ismerete.*” – φιλοσοφία ἐστὶ θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνῶσις (CAG IV/3 3, 1); 3. „*A filozófia az Istenséghez való hasonulás, amennyire az ember számára lehetséges.*” – φιλοσοφία ἐστὶ ὁμοίωσις θεῶ κατὰ τὸ δυνατόν ἀνθρώπῳ (CAG IV/3, 3, 8); 4. „*A filozófia a halállal való törődés.*” – φιλοσοφία ἐστὶ μελέτη θανάτου (CAG IV/3, 4, 15); 5. „*A filozófia a mesterségek mestersége és a tudományok tudománya.*” – φιλοσοφία ἐστὶ τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν (CAG IV/3, 6, 25); 6. „*A filozófia a bölcsesség szeretete.*” – φιλοσοφία ἐστὶ φιλία σοφίας (CAG IV/3, 9, 7). E letisztult összegzésből kiindulva a források vizsgálata segítségével eljuthatunk azokhoz a szerzőkhöz, akiknek köszönhetően megfogalmazódtak az egyes meghatározások. (Vö.: Ch. Hein: *Definition und Einteilung der Philosophie. Von der spätantiken Einteilungsliteratur zur arabischen Enzyklopädie*, Frankfurt am Main – New York, 1985) A hatból kettőnek Pythagoras az eredője: „az isteni és emberi dolgok ismerete”, valamint „a bölcsesség szeretete” a samosi gondolkodóra vezethetők vissza. A hat pont ugyanakkor alátámasztja azt az elképzelést, hogy az újplatonista iskola színes palettája nem csupán Pythagoras, hanem Plátón, Aristotelés és más szerzők írásaiból is merített. Ezek a definíciós pontok ugyanakkor kitapinthatók mind Porphyrios (*Pros Markellan*), mind pedig Iulianus műveiben (*Orationes* – passim), így feltételezhető, hogy maga az iskolai hagyomány már jóval az 5. század előtt létezhetett. Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy e meghatározások ugyancsak a lélek tökéletesítésének irányába mutatnak, vagyis etikai, nevelési gyakorlatot tükröznek.

Két korszak határán

A „Pogány és keresztény uralkodói ideál” című fejezet a negyedik századot, vagyis azt a neuralgikus időszakot tárgyalja, amely döntő jelentőségű a kereszténység térhódítása

szempontjából. Nagy Konstantin a korszak meghatározó történelmi alakja, akinek kereszténypártoló politikája nem csupán rendeleteiben jutott kifejezésre, hanem egy újfajta birodalmi propagandában is megfogalmazódott, amennyiben az uralkodó fokozatosan elhatárolódott a pogány hagyományoktól, annak ellenére, hogy ábrázolásain még *Sol*, a Napisten alakjában tűnik elénk. „*Instaurator orbis terrarum*” (CIL 677) – „a földkerekség megújítója”, a halálos ágyán keresztény hitre tért császár elhintette az új rend magvait, azonban a helyzet korántsem volt tűnt véglegesnek, hiszen a kortárs Themistios császári szónok tevékenysége éppen ezt a kettősséget mutatta. A negyedik századi rétor a hellenség képviselőjeként, egyszersmind a konstantinápolyi *senatus* tagjaként, de valójában pogány hittel igyekezett tudományos képzettségét, műveltségét a Római Birodalom elit köreiben kamatoztatni. Themistios, Iulianus Apostata császár levelezőpartnerét Nazianzosi Gergely a „beszédok királyának” (βασιλεὺς τῶν λόγων – Ep. 140) nevezte, aki nemcsak a tükörirodalomra, de a kései ókor politikai filozófiájára is nagy hatást gyakorolt, annak ellenére, hogy kortársai közül sokan opportunistának tartották, hiszen pogány létére keresztény császárokhoz írt dicsőítő beszédeket. A modern kori kutató, G. Downey megállapítása szerint (Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ, *Historia* 1955/4, 199–208) Themistios volt az, aki a mindenkori császári propaganda szolgálatában a *philanthrópiát* tette egyfajta *par excellence* uralkodói erénnyé. Köszönhető ez egyrészt a fentiekben említett újplatonista hagyománynak Iamblichos Pythagoras-életrajza nyomán, másrészt a *philanthrópia* sokat hangoztatott és kívánatos eleme lesz az a szelídség (*praotés*), amely az uralkodó megbocsátó, nagylelkű magatartásában és *Sol* alakjához kapcsolható igazságosságában kell, hogy megmutatkozzék.

Néhány évvel korábban Nagy Konstantin püspöke és életrajzírója, Eusebius a *philanthrópia* mellett ugyancsak a jámbor vallásosság (*eusebeia*, *hosiotés* – *pietas*) erényét hangsúlyozta keresztény konnotációban.

Themistios valójában a vallási tolerancia jegyében igyekezett összebékíteni a két felet. A szónok dicsőítő beszédeinek címzettjei immár keresztény hitre tért császárok voltak: II. Constantius (337-361), Iovianus (363-364), Valens (364-378), Valentinianus (364-375), Gratianus (375-383) és Theodosius (379-395). Themistios politikai *oratió*ival (Or. I-XIX) és magánbeszédeivel (Or. XX-XXXIV) nagymértékben hozzájárult a középkori uralkodóideál megteremtéséhez, amennyiben írásaiban, s főként *panegyrikosa*iban az isteni eredetű (*diotrophés*, *diogenés*) államfő elsődleges kötelessége lesz az isteni minták követése, aki a transzcendens küldötteként mint kiválasztott az alattvalók szolgálatában egyfajta intermedier szerepet tölt be az égi és a földi szféra között. Ennek megfelelően élő törvényként, a pozitív jog

föle emelt *nomos empsychos*ként a sarkalatos erények birtokában hivatott irányítani a reábízottakat. A jó császár teljességgel ellentéte a zsarnoknak (*tyrannos*) (Or. I, 4b). A kormányzás égi eredetének indoklását nem csupán Themistios fogalmazta meg, hanem azt már Eusebiusnál is megtalálhatjuk, aki Nagy Konstantin számára írott dicséretében (Triak. II; III,5) egyszersmind a császári hatalom legitimációját is megfogalmazta. Röviden érdemes kitérnünk arra, hogy a pogány szónok milyen képet alkot Konstantinról, aki csupán az utána következő uralkodókhoz írott beszédeiben szólt az első keresztény császárról. A Nap-kultuszhoz kapcsolt *imperator* nem csupán az égitesttel összefüggésben megjelenő szimbolika paradigmája lesz, hanem Themistios a Konstantin által alapított város tekintélyének emelésére, méltatására is több ízben kitér. Mindez nem nélkülözi azt a nyilvánvaló szándékot, hogy a szónok a konstantinápolyi *senatus* tagjaként kívánta legitimálni az új birodalmi székhelyet. E beszédek azért is örvendtek oly nagy népszerűségnek a bizánci politikai gondolkodás vezéralakjainak körében, mert kiválóan alkalmasak voltak Konstantinápoly eszmei erősítésére, mivel az új császárváros a Nyugatrómai Birodalom bukása után állandó küzdelemben állt Rómával. E politikai gondolkodók, egyszersmind egyházfők közül külön érdemes kiemelni Phótios pátriárkát, aki Bizánc részéről e küzdelem központi figurája volt.

A pogány értékrendet képviselő szónok ötödik beszédében a hagyományos vallásosságot vette védelmébe, s igyekezett legalább annyira elfogadható tenni azt a keresztény császárok számára, mint amennyire elfogadott volt elődjük, Nagy Konstantin szemében a kereszténység. Themistios az égi szféra által vezérelt filozófia magasztalásából kiindulva igyekszik érvelésében odáig eljutni, hogy a jámbor vallásosságot (*eusebeia, hosiotés, pietas*) különbözőképpen lehet gyakorolni, így az istentiszteletnek is számtalan módja lehet. A valójában Iovianushoz szóló *panegyrikos*ában a szónok arra kéri az uralkodót, hogy Platón tanításai alapján gyakoroljon vallási türelmet, s csakis a *theophilés* – Istenszerető magatartást értékelje, s ne a vallás megnyilvánulási formáinak különbözőségére tekintsen.

Az uralkodó papi tisztének vizsgálata ugyancsak e fenti gondolatkör részeként jelenik meg. A hatalom transzcendens eredetére már utaltunk, most a vezető és az alattvalók kapcsolatára szeretnénk kitérni, abban a vonatkozásban, hogy az az elsősorban pogány forrásokban (Isokratés, Cicero, újpythagoreus töredékek, Iulianus) miként jelenik meg, s arra, hogy ez a közösségi szerepkörnek mennyiben lesz hangsúlyos eleme a hasznosság – a közhaszon, ill. a jócselekedet (*chréstotés*) vonatkozásában, s lesz elfogadott a keresztény szerzők számára. Ez utóbbira éppen Nagy Konstantin dicsőítője és életrajzírója, Eusebius szolgált példát.

Külön elemzés tárgyát képezte Iulianus utolsó levélciklusában, az antiochiai levelek között fennmaradt, s Bidez által egyesített 89a és 89b levéltöredék. A Theodóros főpap számára megfogalmazott intelem nem csupán vallás-, hanem oktatáspolitikai szempontból is figyelemre méltó. A mű valójában egy, a pogány klérus számára készülő enciklika előzménye lehetett, amelyben az uralkodó a keresztény mintára kiépítendő pogány egyházszervezet alapjait kívánta megvetni. E levélhez kapcsolható a császárnak több hasonló jellegű episztolája, amelyeket a kutatás Gibbon meghatározása szerint (*The Decline and Fall of the Roman Empire*) „pásztorlevelek”-nek nevez, ezek J. Bidez (*L'Empereur Julien: Œuvres complètes. Lettres et fragments, I/2, Paris, 1972³*) kiadása alapján ezek a következők: 84a, 86, 88, 89a, 89b. Iulianus Theodóroshoz szóló műveben a papi és az uralkodói erények párhuzamba állításával egyszersmind a *speculum* műfajának egy sajátos példáját adta. A császár mint *pontifex maximus* szólt a Kisázsia főpapjához, rávilágítva arra, hogy a vallási vezető *philanthrópiája* valójában ennek az erénynek különféle megnyilvánulási formáit hordozza, így mintegy egyesíti az *eusebeia* (jámorság), *theophilia* (Istenszeretet), az *epieikeia* (méltányosság), a *chrétotés* (jószág), a *praotés* (szelidség) és a *philoxenia* (idegenek szeretete, elfogadása, vendégszeretet) erényét. A szerző Aristotelés *Politikájára* (I,2,1253a etc.=89b, 288b ὄντος ἀνθρώπου φύσει πολιτικοῦ ζῴου) hivatkozva követeli meg a paptól azt a közösségi keretek között megvalósított életformát, amely szorosan összefonódik a közösségi szolidaritással.

Az *Intelmek* lehetséges forrásvidékéről

„A keresztény uralkodói ideál legkorábbi magyar vonatkozású emléke” címet viselő fejezet középpontjában a Szent István neve alatt fennmaradt, Imre herceghez szóló *Intelmek* (*Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis*) áll. Négy megközelítési szempont mentén haladva vizsgáltuk a forrást, ennek során az elemzések mindegyike az eddig kevésbé kutatott görög háttér kimutatására irányult. Balogh József és Havas László nyomdokain haladva feltételeztük, hogy a magyarországi bizánci jelenlét különösen indokoltá teszi, hogy az *Intelmek* hátterében görög forrásokat is számba vegyünk. A korábbiakban felmerült, hogy Makedóniai Basileios Bölcs Leóhoz írott hatvanhat intése (*Kephalaia parainetika – Capita paraenetica*), valamint más bizánci *speculumok* is ismeretesek lehettek a magyar szerző előtt. A Bölcs Leóhoz szóló írásmű valódi alkotója nagy valószínűséggel a 9. század egyházi és politikai életében egyaránt főszerepet játszó Phótios konstantinápolyi pátriárka (858-867 és 877-886), akinek ezen írásműhöz sok tekintetben hasonlatos első levelét (Ep. I. – Laourdas, in:

V. Laourdas – L. G. WESTERINK (ed.): Photius Patriarcha Constantinopolitanus, *Epistulae et Amphilochia*, Vol. I., Leipzig, 1983) az *Intelmekkel* vetettük össze. Azért is feltételezhető, hogy forrásként vehetjük számba ezt az episztolát, mert Phótios, csakúgy, mint a Szent István neve alatt fennmaradt mű szerzője, egy születőben lévő keresztény állam vezetőjéhez szolt, jelen esetben Borisz-Mihály bolgár fejedelem a levél címzettje. A hús elemzési szempont közül kiemelnénk, hogy mindkét írás vonatkozásában formai és tartalmi hasonlóságot mutat az igazságszolgáltatás centrális helyzete. Továbbá közös elem, hogy az erényekkel feldíszített hit készíti elő az égi királyságba vezető utat, a *pietas* görög terminusa, az *eusebeia* mint fő keresztényi erény mindkét esetben összekapcsolódik az igazság (*iustitia*) virtusával. Fontos szempont ugyanakkor, hogy Phótios levele és az *Intelmek* egyaránt *decretum*ként is értelmezhető.

A következő írásban a magyar vonatkozású latin forrásunk utolsó fejezetének erénykatalógusából kiindulva vizsgáltuk a görög hátteret. Tettük mindezt Havas László kutatásaira alapozva, aki Macrobius *Somnium*hoz írott kommentárját tekintette az *Intelmek* egy lehetséges forrásának. Feltételezésünk szerint a késő ókori újplatonista mű görög háttérével hatással lehetett az *Intelmek* tizedik *caput*jában megjelenő katalógusra, mindez lehetővé tesz egy platonista alapokon nyugvó magyarázatot. Ennek megfelelően a tíz erény sorrendje korántsem véletlenszerű, hanem tudatos szerkesztést mutat: a *virtusok* csoportosítása nyomán kirajzolódik az az erénylépcső (*scala virtutis*), ami – mint a fentiekben arra utaltunk – meghatározó szerepet játszhatott a későókor eme iskolájában. A lélek tökéletesedésének Plótinus és Porphyrios filozófiájához köthető útja (*perfectio animi*) valójában a divinizáció (*theosis*) folyamata, amelynek során a lélek eredeti forrásához közelít. Ez az előmenetel jelenik meg az *Intelmekben* is, noha a szerző a sort a vezető erénnyel (*pietas*), a *pius* jelzővel nyitja, így valójában visszafelé haladva rajzolódik ki előttünk az erényes élet lépcsője (*pius – misericors – propitius – patiens – fortis – humilis – modestus – mitis – honestus – pudicus*). Macrobius (Comm. I, 8,5-10) Plótinusra, illetve Porphyriosra (32. *sententia* – in: E. Lamberz (ed.): *Porphyrii Sententiae ad intelligibilia ducentes*, Leipzig, 1975) visszatekintő írásában négy erényszintet különböztet meg (1. *virtutes politicae*, 2. *virtutes purgatoriae*, 3. *animi iam purgati*, 4. *exemplares*). Ehhez hasonlóan a platonista *scala* a következő: politikai erények (αἱ ἀρεταὶ τοῦ πολιτικοῦ), teoretikus erények szintje (καθαρτικαὶ ἀρεταὶ ἢ θεωρητικαί), azután a már megtisztult, szemlélődő lélek foka következik (αἱ ἀρεταὶ τοῦ τελείου θεωρητικοῦ καὶ ἤδη θεατοῦ), s végül a megtisztult lélek, a *Nous*, az isteni szféra, a paradigmikus erények szintje (αἱ ἀρεταὶ τοῦ νοῦ καθ' ὃ νοῦς καὶ ἀπὸ ψυχῆς καθαρός / παραδειγματικαὶ ἀρεταὶ) a csúcsa e lépcsőnek. Macrobius maga is hivatkozott a platonisták fentiekben tárgyalt forrására, egyben

elődjére, Pythagorasra, aki számára a kontemplatív életforma megtestesítője, a *virtutes otiosae* birtokosa volt (Macr. Comm. 2, 18, 8). Mindezekkel összhangban az *Intelme*k egyszersmind arra is például szolgál, hogy a *scala virtutis* legmagasabb foka az a *pietas*, amellyel a görög forrásokban *eusebeiai*ként találkozhatunk (tbk. Porph., Iambl.). Havas László az *Admonitio* platonista ihletésű hármastagolódásáról írt: az ÉG: 1–3., a FÖLD: 4., 5., 6., 7. és végül az ÉG: 8., 9., 10. fejezetei. A felvázolt szerkezetet a koronázási palást „V” alakú, s félkörös ábrázolásával támasztja alá érvelésében. E „V” alak véleményünk szerint a belső díszítésen megjelenő szimbolikus kezdőbetűként az erényeken (*Virtutes*) át vezető égi útra utalhat, hiszen nem véletlenül szerepel a középső mandorlában az erényei révén győzedelmeskedő *Christus Victor* alakja. Ennek megfelelően a paláston megjelenő jelképrendszert értelmezhetjük a lélek felemelkedéseként (*ascensio*), amely egyszersmind a *scala virtutis* fentiekben bemutatott elméletét tükrözi.

Az *Intelme*kben szereplő bűnök feltérképezése során a forrásmunka etikai vonatkozásait tárgyaltuk, feltéve, hogy mivel a mű Szent István törvényei előtt szerepel a kódexekben, ezért felfoghatjuk úgy is, mint az uralkodóhoz szóló *speculum*ként megfogalmazott törvénykönyv, amely elsősorban az uralkodó kötelességeit és azok elmulasztásának következményeit definiálja. A szerző valójában a középkori forrásokban toposzként megjelenő *pius – iustus – pacificus* uralkodói jellemzők mentén írta le a jó királyt. Mindenekelőtt az egyház tanítására vonatkozó szabályok jelennek meg, amelyet az *Intelme*k megfogalmazója több alkalommal bibliai szöveghelyekkel támasztott alá. A bűnt is – ahogyan erre már Cicero is rámutatott – az erény vonatkozásában szükséges vizsgálni:

Mert ugyanúgy, ahogy az igazat és a hamisat, a helyes következtetést és az önellentmondást is önmagukban ítéljük meg, nem pedig valamely külső elv alapján, ennek megfelelően a szilárd és állhatatos gondolkodáson alapuló életmódot, vagyis az erényt is – és úgyszintén az állhatatlanságot, vagyis a bűnt – saját természete alapján fogjuk megítélni. (Cic. De leg. I, 17, 45 – ford.: Simon Attila)

Erény és bűn a következő ellentétpárokból jelennek meg az *Intelme*kben: *pius – impius*; *misericos – crudelis*; *patiens – impatiens*; *fortis – hebetudo, desidia*; *humilis – invidus, superbus, modestus – elatus, superbus, mitis – arrogans, crudelis, pacificus – inpacificatus, honestus – inobedientia* etc.; *pubicus – concupiscentia, desiderium, malignum, libidinis faetores*. Mindezek alapján feltételezésünk szerint Aristotelés jól ismert *pathos*-tana ugyancsak hatással lehetett a műre.

A zárófejezet *humanitas*-elemzése az erénytanhoz tér vissza, amennyiben itt a fogalom modern kori kutatásban megjelent vázolására tettünk kísérletet. Többek között G. Herder, Th.

Mommsen, M. Schneidewin, R. Reitzenstein, W. Jaeger munkáiból kiindulva jutottunk el az *Intelmekben* megjelenő *humanitas* tárgyalásához. A latin terminológia alapján az antikvitás Scipio-köréhez, Ciceróhoz, Tacitushoz kapcsolható a fogalom. Cicerót azért is érdemes kiemelnünk, mert ő a *humanitast* már az *anthrópos* filozófiai magyarázata alapján értelmezte. A görög terminológia meglehetősen vitatott, amennyiben már a Kr. e. 4. századtól egyrészt a *paideiával* (Isokratés), másrészt a *philanthrópiával* (Xenophón) is rokonítható, F. Wehrli nyomán a *philanthrópia* egy fontos összetevője, a *praotés* is felmerült. Amennyiben elfogadjuk a Scipio-kör kitüntetett szerepét, a *humanitas* elterjedését illetően, akkor a fogalmat mindenképpen összekapcsolhatjuk a görög terminológiával, hiszen az irodalmi és politikai szempontból egyaránt jelentős kör éppen a görög kultúrának szentelt kitüntetett figyelmet.

Az *Intelmek* vonatkozásában mind a latin terminológiát, mind pedig a görög kifejezéstárat érdemes vizsgálni. A *via Latina* esetén a *pietas*, *clementia*, *miseriordia* és *sapientia* fogalmak merülhetnek fel, a *via Graeca* pedig a *philanthrópia*, az *eusebeia* – *hosiotés* és *epieikeia* – *praotés* megnyilvánulásainak ad teret. A latin egyértelmű bizonyítékokkal szolgál: a *humanitas* különböző aspektusai sorra megjelennek az *Intelmekben*. A *philanthrópia* a szeretet, a jóindulat, a szelídség, az enyhe bánásmód, illetve büntetés megfelelő latin terminusaiban követhető nyomon, mindazonáltal éppen a *humanitas*-fogalomban megjelenő *pietas* és az ehhez kapcsolódó *iustitia* adja az első magyar vonatkozású latin nyelvű királytükör foglalatát.

A habilitációs mű eredményei

Vizsgálódásaink arra engednek következtetni, hogy az újplatonista filozófusok (Porphyrios, Iamblichos) Pythagoras iskolájához kapcsolták a kontemplatív életformának azon elveit, amelyekkel a késő ókori és középkori hagyományban és a tükörirodalomban is találkozhatunk.

Kijelenthetjük, hogy a pythagoreus tradíció nagymértékben formálta a kései antikvitás ideológiáját, s ebből nem csupán pogány, hanem keresztény szerzők is meríthettek.

A filozófia, azaz a tudomány Ammonios által megfogalmazott, s több esetben pythagoreus, akadémiai és peripatetikus gyökerekre visszavezethető definíciója már a 3-4. századi szerzőknél, Porphyriosnál és Iulianosnál is megjelent, s fontos szerepet töltött be az erényes életre való nevelés terén.

A platóni sarkalatos erények a Kr. u. 4. századi forrásokban kiegészülnek, egyrészt az *eusebeia/pietas*, másrészt a *philanthrópia/humanitas* virtusával, amelyek mindegyike a keresztény középkorban is alapvető erényként jelenik meg. Interpretációjuk, fogalmi magyarázatuk közelebb visz egyes történeti korszakok, így a kései ókor és a koraközépkor eszmetörténeke árnyaltabb értelmezéséhez.

Themistios, a 4. századi konstantinápolyi rétor nem csupán a *philanthrópia* erényének mint uralkodói *virtus*nak hirdetésében játszott kiemelkedő szerepet, hanem Konstantin városának, az új birodalmi székhely tekintélyének emelésében.

Az *Intelmek* háttérének vizsgálata arra enged következtetni, hogy az Imre számára megfogalmazott forrás szerzője esetleg ismerhetett bizánci forrásokat (Themistios, Phótios), valamint újplatonista műveket.

A habilitáció témájához kapcsolódó további közlemények

Csízzy K.: *Az Intelmek erényei és a Szent László-legenda*

In: Mayer, Gyula; Slíz, Mariann (szerk.) Budapest, Typotex (2022)107-119.

'Csízzy, K.' (szerk.) – 'Hóvári, János' (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*

Budapest, L'Harmattan (Paris) (2021).

Csízzy K.: *Az antik hős mint paradigma*

In: 'Csízzy, Katalin'; 'Hóvári, János' (szerk.) *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*

Budapest, L'Harmattan (Paris) (2021) 69-79.

Csízzy K.: *Concordia. A Római Birodalom sajátosságos harmóniája*

In: Tóth, Orsolya (szerk.) *Norma Sapientiae: Tanulmányok Havas László Emlékére*

Debrecen, Debreceni Egyetem Ókortörténeti és Klasszika Filológiai Tanszék (2021) 9-21.

Csízzy K.: *Iulianus császár: pogány identitás a késő ókorban*

In: Tóth, O. (szerk.) *Biográfia és identitás*

Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék (2020)
196-211.

Csízzy K.: *A philanthrópia mint az európai identitás egyik meghatározó fogalma*

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK (DEBRECEN) 27 (2019) 45-54.

Csízzy K.: *Iulianus életének csodás eseményei*

In: Tóth, Orsolya (szerk.) *Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó (2018) 144-155.

Csízzy K.: *Themistios: Or. I. Peri philanthrópias*

In: Tóth, Orsolya (szerk.) *Scientia et ethica*

Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék (2017)
60-74.

Csízzy K.: *Sulpicius Severus életrajza az Intelmek lehetséges előképeként*
In: Tóth, Orsolya (szerk.) Pannóniától Galliáig: Szent Márton és kultusza
Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék (2017)
104-124.

Csízzy K.: *Fürstenspiegel in der ungarischen protestantischen Literatur*
In: Sepsi, Enikő; Deres, Kornélia; Czeglédy, Anita; Szummer, Csaba (szerk.) Nyelv, kultúra,
identitás: A Károli Gáspár Református Egyetem 2015-ös évkönyve
Budapest, L'Harmattan Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem (2016) 524-538.

Csízzy K.: *Iulianus: Hélioshoz [Or. XI (IV)]*
In: Tóth, Orsolya (szerk.) A fény az európai kultúrában és tudományban
Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék (2016)
89-97.

Az értekezés témájához kapcsolódó tudományos előadások

2022. április 8. *Az emlékezetkultúra eszközei és szimbólumai* workshop – Klasszikus Ókori
Szellemi és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport „Emlékezetkultúra az antikvitástól a
modernitásig” c. kutatási projekt –

Előadás címe: *A ház szimbóluma Iulianus 8. (Bidez) levelében*

Helye: KRE BTK, Reviczky u. 4. 206.

2022. február 28. 18-19.30 Benda Szakkollégium Vallástudományi Szakmai Műhely –
meghívott előadó

Előadás címe: *Iulianus Apostata pogány miszticizmusa*

Helye: Benda Kálmán Bölcsész- és Társadalomtudományi Szakkollégium, Bp., Horánszky
u. 26. fsz. 9.

2021. november 19. A levél mint történeti forrás – a Klasszikus Ókori Szellemi és Anyagi
Kultúrák Kutatócsoport „Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig” c. kutatási projekt
konferenciája – 2019. november 19. 10.15-10.30

Előadás címe: *Iulianus Apostata levelei*

Helye: KRE BTK, Reviczky u. 4. Díszterem

2021. május 13. Tehetség - Hit – Identitás – 2021. május 13. 14.20–14.40

Előadás címe: *Iulianus császár oktatáspolitikája*

Helye: KRE TFK szervezése (online – MS Teams)

2020. november 27. *A levél mint történeti forrás* workshop – Klasszikus Ókori Szellemi és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport „Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig” c. kutatási projekt – 2020. november 27. 10.45-10.55

Előadás címe: *Iulianus levelei*

Helye: R6 KCSP RM 10. hibrid

2020. október 21-22. Antik nevelés és öröksége – COVID miatt online

Előadás címe: *Tetragónos aneu psógou tetygmenos (Tökéletes, mint a négyzet)*

Helye: DE szervezése – online

2019. november 7–8. Hősök, mártírok, áldozatok és szentek az antikvitástól a modernitásig (Hol húzódnak a történelmi értelmezések határai?) – 2019. november 7. 17.00-17.20

Előadás címe: *Az antik hős mint paradigma*

Helye: KRE BTK, D25 II. em. 237.

2019. október 11. 16.30 "Egyház és társadalom" című előadássorozat meghívott előadója

Előadás címe: *Iulianus Apostata. Filozófia, kereszténység, egyház*

Helye: Gál Ferenc Főiskola, Szeged

2019. május 9-10. *Norma Sapientiae* – Emlékkonferencia Havas László tiszteletére – 2019. május 9. 16.35–16.55

Előadás címe: *Concordia – A Római Birodalom sajtóságos harmóniája*

Helye: Debreceni Egyetem, BTK, Főépület, fsz. 58.

2019. március 1-2. Latin szakmai nap - Megújuló Latintanítás – előadás: március 1. 15.30-16.15

Előadás címe: *"Ami az egyessel történik az az egésznek hasznos." Mit taníthatunk a római erényekről?*

Helye: Eötvös Collegium, 1118 Bp., Ménesi út 11-13.

2018. október 17. 16 óra Debreceni Egyetem - meghívott előadó - Magyar Ókortudományi Társaság, DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének rendezvénye

Előadás címe: *Uralkodói erények a késő antikvitásban*

Helye: Debreceni Egyetem főépület, 407/E terem

2018. május 24-26. XIII. Magyar Ókortudományi Konferencia – 2018. május 25. 12-12.20 (Megváltozott időpont, eredetileg 2018. május 26. 9.20-9.40.)

Előadás címe: *Iulianus császár – pogány identitás a késő ókorban*

Helye: Szegedi Tudományegyetem

2018. április 17. KRE BTK, TTI – Műhelyelőadás

Előadás címe: *Az ideális vezető politikus alakja a görög-római hagyományban*

Helye: KRE BTK, TTI, D25, I. em. 117.

2017. december 7-9. III. Neolatin Konferencia: A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma – 2017. december 8. 16.40-17.00

Előadás címe: *Iulianus Apostata megítélése a neolatin irodalomban*

Helye: Debrecen, DAB Székház

2017. november 9-10. *Regum gemma, Ladislave* - Szent László király és kultusza – 2017. november 9. 15–15.20

Előadás címe: *Az Intelmek erényei és a Szent László-legenda*

Helye: Vác, Püspöki Palota

2017. június 1-2. *Miraculum* - Tudományos Konferencia – 2017. június 1. 14.10-14.30

Előadás címe: *Iulianus életének csodás eseményei*

Helye: Debreceni Egyetem, BTK, Főépület, fsz. 58.

2017. január 12. MÁSOK-ÉNEK - Kulturális, narratív, nyelvi identitás workshop. Az Identitáskutató Műhely első rendezvénye – 2017. január 12. 9.00-9.20

Előadás címe: *Az európai identitás egyik kulcsfogalma*

Helye: KRE BTK Reviczky u. 4., I. em. 104.

2016. december 15-16. Pannóniától Galliáig: Szent Márton és kultusza – 2016. december 16.
10.00-10.20

Előadás címe: *Sulpicius Severus életrajza az Intelmek lehetséges előképeként*

Helye: PPKE BTK Piliscsabai Campus, Pázmány-terem

2016. május 26-28. XII. Magyar Ókortudományi Konferencia Debrecen, – 2016. május 27.
9.40-10

Előadás címe: *Themistios: Or. I. (Peri philanthrópias)*

Helye: Debreceni Egyetem, IX-es terem

2015. november 26-27. Fény - Magyarázat és szimbólum az európai kultúrában és
tudományban - 2015. november 26. 13.20-13.40

Előadás címe: *Iulianus: Hélioszhoz [Or. XI (IV)]*

Helye: Debreceni Egyetem, BTK Főépület, Fsz. 58.

2015. május 7-8. A bűn pogány és keresztény fogalomrendszere – 2015. május 8. 13.20-13.40

Előadás címe: *A bűn fogalma Szent István Intelmeiben*

Helye: Debreceni Egyetem, BTK Főépület

2014. szeptember 26. Kutatók éjszakája

Előadás címe: *Szent István Erkölcstanító könyvecskéje, avagy az Intelmek hitbéli erényei*

Helye: KRE BTK, Reviczky u. 4., 305

2014. május 22-24. XI. Magyar Ókortudományi Konferencia - 2014. május 24. 9.30-10

Előadás címe: *Humanitas antik és keresztény értelmezésben*

Helye: ELTE, BTK, R/122

2014. május 15. Memoria bene redditae vitae sempiterna - Konferencia Havas László emlékére
- 2014. május 15. 12-12.30

Előadás címe: *Gondolatok a humanitas-eszme problematikájához*

Helye: DE Történelmi Intézet

2013. november 29. A velünk élő antik és keresztény erények - 2013. 11.10-11.30

Előadás címe: *A humanitas-eszme Cicero levelezésében*

Helye: Debrecen, DAB Székház

2013. november 20-21. A böjt egykor és ma – A böjtölés vallási, gazdasági, társadalmi, táplálkozási és egészségügyi szempontjai - 2013. november 21. 12.40-13

Előadás címe: *Böjtölés, aszkézis a pythagoreus hagyományban*

Helye: Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza, Dr. Holló Lajos u. 9.

2013. január 7-8. Neveléstudományi és szakmódszertani konferencia - 2013. január 7. 13.20-13.40

Előadás címe: *A tükörirodalom műfajáról és oktatásban betöltött szerepéről*

Helye: SJE Konferenciaközpont, Slovakia, Komárno, Odborárov 1320/4

2013. május 22-23. „Summa divinitas, cuius religioni liberis mentibus obsequimur” Konferencia a Milánói Edictum kibocsátásának 1700. évfordulója alkalmából - 2013. május 22. 15-15.20

Előadás címe: *Themistios, a vallási tolerancia első hírnöke*

Helye: Debrecen DAB székház, Thomas Mann u. 49. I. em. B terem

2012. november 29. Tudomány ünnepe - A keresztény állam és ideáljának születése a pons Milvius-i csata (Kr. u. 312) jegyében” (Hagyományok – megvalósulás – utóélet; erkölcsök, erények, bűnök) - 2012. 12-12.25

Előadás címe: *A keresztény uralkodói ideál formálódása Themistios beszédei alapján – különös tekintettel Nagy Konstantin császárra*

Helye: Debrecen DAB székház, Thomas Mann u. 49. I. em. B terem

2012. május 23-26. Szöveg és hagyomány - X. Magyar Ókortudományi Konferencia - 2012. május 25. 16.20-16.40

Előadás címe: *Az Intelmek lehetséges görög forrásairól*

Helye: PPKE, BTK, Piliscsaba, Stephaneum

2011. november 25. Erény és erkölcs a metafora erejével egy harmonikusabb világért - 11.40-12

Előadás címe: *Virtutes in Libello de Institutione morum - Az Intelmek erényei*

Helye: DE, BTK, II. em. Filozófiai Intézet Könyvtára

2011. május 20-21. Misztika és antropológia az antik és középkori keresztény hagyományban

Előadás címe: *A Püthagorasz-életrajzok misztikus elemei*

Helye: KRE, BTK, Díszterem

2010. december 3. Kari konferencia

Előadás címe: *Philanthrópia*

Helye: Pannon Egyetem, Veszprém

2010. május 20-22. IX. Magyar Ókortudományi Konferencia - 2010. május 22.

Előadás címe: *Uralkodó és pap*

Helye: Pécsi Egyetem

2009. október 14-15. 800 éves a Ferences Rend – Tudományos Konferencia a Rend

lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről

Előadás címe: *Szent Ferenc: Canticum di frate Sole*

Helye: PPKE, BTK, Stephaneum, Pázmány-terem

2008. június 26-28. *Orthodoxia és heterodoxia* – A Magyar Patrisztikai Társaság VIII. Konferenciája – 2008. június 27.

Előadás címe: Nagy Konstantin és Iulianus viszonya az arianizmushoz

Helye: Kecskemét, Piarista Iskola

2008. április 4. Mediterrán Symposium II.

Előadás címe: *Nagy Konstantin - Korszakok határán*

Helye: Pannon Egyetem, Veszprém